

УДК 378(470+571) «18»

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДИВ В УНІВЕРСИТЕТАХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РОСІЇ

Л.О.Мільто

Анотація. У статті досліджується проблема підготовки педагогів в університетах Росії кінця XVIII - другої половини XIX ст.

Ключові слова: підготовка вчителів, університетська підготовка педагогів, педагогічна майстерність, педагог-майстер.

Аннотация. В статье исследуется проблема подготовки педагогов в университетах России конца XVIII - второй половины XIX века.

Ключевые слова: подготовка учителей, университетская подготовка педагогов, педагогическое мастерство, педагог-мастер.

Summary. The paper examines the problem of teacher training at universities in Russia in late XVII- the second half of the nineteenth century.

Keywords: teacher training, university education of teachers, pedagogical skills, teacher and master.

Постановка проблеми. Розуміння інноваційних процесів сучасності вимагає звернення до історії ідей та аналізу концепцій філософії освіти. Сучасні процеси інтеграції науки і освіти змушують по новому осмислити світові традиції університетської освіти. Вхідження в Болонський процес передбачає осмислення досягнень університетської освіти в Україні та з'єднання їх з досвідом інших країн, зокрема з історичним досвідом розвитку ідей педагогічної освіти Російської імперії.

Університетська освіта в Росії завжди перебувала в контексті європейських традицій. Перші світські наукові й освітні інститути, а саме: Петербурзька Академія наук з Академічним університетом (засновані в 1724 р.) і Московський університет (1755 р.) були організовані відповідно до кращих моделей європейської науки і вищої школи. У їх витоків стояли видатні європейські інтелектуали, багато з яких працювали в Петербурзькій академії наук.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження педагогічної науки свідчать про значний інтерес науковців до історичного минулого освітянської діяльності (В.Григор'єв, І.Зязюн, Т.Курілова, М.Кушков, О.Лавріненко, Н.Пенчко, Т.Руднева та ін.) в працях яких розглядається загальнопедагогічний і професійний розвиток учителя.

Мета статті полягає в дослідженні проблеми підготовки педагогічних кадрів в університетах дореволюційної Росії.

Виклад основного матеріалу. Відкриття університету в Росії в XVIII ст. обумовлювалося економічними, політичними і військовими завданнями держави. Назріла необхідність в освічених людях, щоб підняти загальний рівень професійної наукової підготовки в навчальних закладах. Саме тому освітній процес повинен був складатися не лише з навчання, але й з наукових досліджень. Петровські школи, що існували в XVIII ст., вже не відповідали сучасним потребам держави і суспільства і їх освітній рівень повністю унеможливував підготовку «фахівців високого класу, які самі, у свою чергу, могли б стати в цих навчальних закладах викладачами, здатними покращити процес навчання» [6, 3].

Ідеї розвитку педагогічної майстерності в Росії почали реалізовуватися із заснуванням в 1724 р. Петербурзької Академії наук. В 1726 р., завдяки активній діяльності М.В.Ломоносова, при Академії відкрився Академічний університет. Серед основних завдань університету була і підготовка педагогічних кадрів з університетською освітою. Однак системна підготовка вчителя не набула свого розвитку, оскільки в університетському курсі до 1748 р. не було регулярного викладання основ педагогіки.

Незважаючи на це, за 41 рік свого існування, Петербурзький академічний університет вніс значний вклад в систему підготовки вчителів Росії. Після смерті М. Ломоносова університет припинив своє існування.

Центрами педагогічної освіти Росії були Москва і Петербург. Першим російським університетом традиційно вважався Московський університет, указ про відкриття якого був підписаний імператрицею Єлизаветою Петрівною 12 (24) січня 1755 року. Університет складався з філософського, юридичного і медичного факультетів із трирічним терміном навчання, у складі якого нараховувалося 10 кафедр, кожна з яких очолювалася одним професором. Спочатку професори, переважно, запрошувалися із-за кордону, і лише 2 професори і 1 викладач були вихованцями Петербурзького Академічного університету.

Такий склад професорсько-викладацьких кадрів не відповідав потребам освіти російського народу. Наприклад М. Ломоносов вважав що викладання повинно вестися російською мовою і російськими професорами. Тому, за його пропозицією, при заснуванні Московського університету були залишені «порожні професорські вакансії» для вітчизняних фахівців, про підготовку яких повинен був потурбуватися власне сам університет [7, 37].

У 1758 р. трьох студентів першого випуску університету було відправлено для стажування за кордон, де вони отримали ступінь доктора за блискучі дисертації, і в 1765 р. повернулися в Московський університет, щоб зайняти вакантні професорські посади. Передбачливо залишені М.Ломоносовим вакансії дозволили без перешкод поступити новим викладачам на службу, не змінюючи навчальних планів і кадрового розкладу університету.

Іншим шляхом підготовки педагогічних кадрів у Московському університеті стала підготовка в самому університеті. Здібні і успішні студенти отримували ступінь магістра, розпочинали свою професійну педагогічну діяльність в гімназії при університеті, а потім, виправдавши покладені на них надії, переводилися до університету. З кінця 60-х р. XVIII ст. такий спосіб підготовки педагогічних кадрів в Росії став основним, проте адміністрація університету виступила проти молодих учених і продовжила запрошувати іноземних професорів. Влаштувалося справжнє «цькування у вигляді принизливих іспитів» не лише новоспеченим викладачам, але і випускникам університету, що повернулися із-за кордону з отриманим ступенем доктора [3, 41].

Значуща роль в історії розвитку університетів в Росії належала університетським статутам. У 1804 р. був виданий перший загальний статут, що надавав автономію всім університетам. На той час в Російській імперії функціонували Московський, Дорпатський, Харківський, Казанський і Віленський університети, які, згідно Статуту, повинні були стати центрами навчальних округів, а шв

здійснювати керівництво початковими і середніми навчальними закладами, а також виконувати цензурні функції.

За задумом М.Ломоносова, Московський університет, як і інші російські університети, почав свою освітню діяльність в умовах повного відриву від релігії й демократизації набору контингенту студентів. Більшість дворянських дітей здобували освіту в закритих пансіонах і ліцеях, оскільки дворян не задовольняла перспектива медичної і педагогічної діяльності після закінчення університету. Уряд, побоюючись занадто різночинного студентського контингенту, постійно прагнув змінити його соціальний склад шляхом збільшення кількості студентів дворянського походження.

Згідно Статуту 1804 р., комплектування студентського складу імператорських університетів почало робитися за становим, а потім за станово-класовим принципом. При вступі студенти мали надати довідку «про стан», а в 1815 р. була введена плата за навчання не лише університету, але і професору в якості особистого гонорару.

Дослідження історичних матеріалів, з минулого Московського університету, дає підстави стверджувати, що це був навчальний заклад з класичною університетською освітою, поглибленим вивченням гуманітарних дисциплін. Цей навчальний заклад готував високопрофесійних фахівців, які були надзвичайно затребувані не лише у сфері освіти, але і в адміністративно-управлінському апараті і традиційно вважався основним джерелом підготовки педагогічних кадрів з університетською освітою для шкіл різних ступенів. Велика потреба в учителях-майстрах привела до того, що на початку 80-х р. XVIII століття при Московському університеті був організований педагогічний семінарій, що став новою формою вищої педагогічної університетської освіти.

Студентам семінарія читалися лекції з педагогіки із залученням зарубіжної і російської педагогічної літератури. Підготовка вчителів здійснювалася за допомогою педагогічних праць Д.Локка, Фенелона, Я.Коменського, також використовувалися методична література самих науковців Московського університету. Т.І.Руднева відмічає той факт, що «...достатня для того часу кількість педагогічної літератури значною мірою компенсувала недолік педагогічних установ, що готують учителів, сприяючи самоосвіті» [10, 27].

Відповідно до університетської реформи 1803-1804 рр. були відкриті «трирічні педагогічні інститути при університетах», в яких вивчалися спеціальні предмети та проходила педагогічна практика [9, 347]. Навчання здійснювалося кращими професорами університетів, підготовка учителів була багатопрофільною. Після закінчення навчального курсу вчителі мали право викладати декілька предметів. У 1859 р. вищезгадані педагогічні навчальні заклади були закриті.

Окрім університетів, в XIX столітті вчителів для церковно-приходських шкіл готували Церковно-вчительські школи, а також другокласні вчительські школи. Право займати посаду вчителя мали особи, що закінчили духовні семінарії або вісім класів гімназії Міністерства народної освіти. Багато учителів, особливо на околицях країни, не мали педагогічної освіти і отримували звання вчителя після складання педагогічних іспитів [9, 348].

Варто зазначити, що в змісті університетської педагогічної освіти XIX ст. приділялася особлива увага викладанню педагогіки. Наприклад, в Московському університеті з 1835 року підготовка викладачів починалася після двох років навчання головної спеціальності. Майбутніх учителів відряджали до гімназій з метою швидшого засвоєння викладання обраних дисциплін. На протязі місяця вони слухали лекції з педагогіки, відвідували уроки, проводили практичні заняття, а також працювали репетиторами [10, 28].

З 1804 по 1835 р. університети Російської імперії були не лише навчально-науковими, але й адміністративними центрами. Університетська автономія проіснувала 30 років і під час правління Миколи I була повністю знищена. У 1835 р. був введений новий університетський статут, за яким керівництво університетами стало здійснюватися опікунами навчальних округів, що підкорялися міністерству народної освіти. Кандидатури ректорів університетів затверджувалися особисто царем, а професорів - опікуном округу.

У 60-ті рр. XIX ст. автономія університетів була відновлена, а університетський статут 1863 р. знову ввів виборність усіх адміністративних посад і професорів. Історик педагогіки С. Сірополко так характеризує особливості цього статуту: «Новий університетський статут (18 червня 1863 р.) відновив університетську автономію: ректор і декани стали виборні; університет мав право судити студентів за переступи їх в стінах університету; наукова ранга остаточно призначалася професорською радою; факультети мали право цензури над працями своїх членів при виданні тих праць університетом; влада куратора шкільної округи обмежувалася загальним доглядом над діяльністю університету» [11, 246].

Флагманом розвитку процесу підготовки педагогічних кадрів став Харківський університет, де були введені курси педагогіки, дидактики і методології, що мали відношення практично до усіх

предметів шкільної програми. Необхідно відмітити початок теоретичного викладання педагогіки в Харківському університеті, що стає предметом спеціальної педагогічної кафедри, створеної для «теоретичного і практичного приготування казенних студентів до вчительського звання» [1,22].

Російська освіта того часу прямує на розмежування факультетів університетів по мірі необхідності підготовки студентів до педагогічної діяльності. На історико-філологічних факультетах педагогіка стає строго обов'язковим предметом, тоді як на фізико-математичних і юридичних факультетах вона переходить в ранг «факультативних» [5, 17]. Усвідомлюючи важливість загальної педагогічної спрямованості у викладанні спеціальних дисциплін, педагогічну підготовку в університетах покладали на кафедру педагогіки та їх професорів [10, 28].

Великий вплив на організацію педагогічної освіти в середині XIX ст. зробив К. Ушинський, який розробив план підготовки учителів для початкової школи і висунув думку про необхідність організації в університетах педагогічних факультетів. Видатний педагог також акцентував увагу на тому, що в університетських курсах при всій їх багатоплановості спостерігається недолік тих специфічних знань, які потрібні вчителю в його практичній діяльності. Він не вірив в ефективність запропонованих ним самим педагогічних курсів при університетах і гімназіях для підготовки професійних учителів, що можуть працювати на високому рівні майстерності, обґрунтовуючи це тим, що, педагогічна підготовка викладачів не обмежується загальним теоретичним і практичним навчанням, а повинна включати «сильний вплив на утворення звичок до такого життя» [12, 85]. Саме тому К.Ушинський, виступив з пропозицією створити особливі вчительські семінарії у відриві від інституту і від університету для підготовки справжнього вчителя-майстра. Свій проект організації таких семінарій К. Ушинський представив в статті «Проект учительської семінарії», що викликала дуже різкі зауваження на шпальтах періодичних видань. Запровадження педагогічних семінарій були законодавчо закріплені «Положенням про вчительські семінарії» від 17 березня 1870 р. на основі якого створювалися середні професійні заклади для підготовки вчителів.

На університетську підготовку вчительських кадрів значний вплив здійснив М. Пирогов, який вважав педагогіку не лише мистецтвом, а й наукою учити і освічувати. Він також вказував на основні відмінності університетської і інститутської освіти, вбачаючи головну особливість університету, порівняно з педагогічним інститутом, у поєднанні наукової і педагогічної діяльності.

Педагог підкреслював перевагу університетської підготовки вчителів саме за її наукову спрямованість і зазначав, що без наукової творчості викладач не може підносити науку на рівні її останніх досягнень. Однією з найбільш важливих функцій університету М.Пирогов називав професійну і різнобічну підготовку вчителів, тобто опанування мистецтвом навчати: «...університети ще довго поповнюватимуть недоліки наших середніх навчальних закладів, з якими і повинні залишатися у зв'язку» [8, 371].

Важливо також підкреслити, що в цей історичний період в Російській імперії намітилася тенденція до звеличення ролі університету як наукового центру і до зменшення його педагогічної спрямованості. За визначенням М.Пирогова, університети були справжніми представниками науки, відмінностей між ними і академіями не було.

Таким чином, підвищення наукової ролі університетів вело до зниження рівня спеціалізованої професійної підготовки вчителів для школи. Не дивлячись на те, що саме університети вперше в історії Російської імперії почали випускати освічених учителів для середніх загальноосвітніх навчальних закладів і створювати добротні навчальні посібники, до другої половини XIX ст. університетської освіти було недостатньо, щоб підготувати справжнього вчителя-майстра.

До 60-х рр. XIX ст. в університеті майбутній учитель повинен був здобути наукову освіту, поєднуючи її з одночасною педагогічною підготовкою, а підвищувати свою педагогічну майстерність він повинен був шляхом самовдосконалення, а саме: у процесі педагогічної діяльності, за допомогою педагогічних зборів і ознайомлення з педагогічною літературою.

Викладачі університетів відносилися до педагогічної підготовки вчителів як до другорядного завдання. Після іспитів третього курсу навчання і після нечисленних пробних уроків студенти призначалися на педагогічну роботу без належної теоретичної і практичної підготовки. У зв'язку з цим багато випускників вважали за краще поступати на державну, судову і адміністративну службу, а не ставати викладачами [5,22].

Цілком обґрунтовано виникало питання про обов'язкове після університетське підвищення педагогічної майстерності вчителів. Розвиток системи середньої і початкової освіти викликав потребу у професійній підготовці нових педагогічних кадрів. Для реалізації цієї мети були відкриті вчительські інститути, які цілеспрямовано стали витіснити університети в плані підготовки викладачів.

У 70-ті рр. XIX ст. спостерігається загальна тенденція обмеження ролі університетів у підготовці

вчителів, хоча були безперервні спроби поєднання наукової і педагогічної освіти вчителів. Все більшого значення в цей період стали набувати спеціальні вчительські семінарії, тільки за умови їх закінчення, випускники університету мали право займати посаду вчителя.

З 1876 р. студенти, що закінчили університет і виявили бажання стати викладачами, повинні були поступити в семінарію на курси від шести місяців до двох років з обов'язковим відпрацюванням на посаді вчителя до шести років. Вже на початку ХХ ст. курс педагогіки в таких семінаріях став включати багато питань з дидактики, різні відомості з психології, шкільної гігієни і школоводства. Також відзначалася практична спрямованість загального курсу навчання.

Університетської підготовки було недостатньо для того, щоб учителі працювали на високому рівні професійної майстерності, тому в Москві, Петербурзі, Києві та інших містах Російської імперії почали відкриватися річні курси, що готували випускників університетів до вчительської роботи. Посвідчення на звання учителя видавалося лише після спеціального заняття з педагогіки, психології і історії педагогічних навчань. У Москві, зокрема, була популярна така особлива форма підготовки педагогічних кадрів, як диспути. У «Московських відомостях» і різних спеціальних оголошеннях вивішувалися тези диспутів за декілька днів до зборів, тим самим, привчаючи майбутніх учителів до роботи над словом, ораторським мистецтвом, виступом перед великою аудиторією [3, 36].

Все це привело до того, що в дореволюційній Росії основними закладами підготовки вчителів початкової школи стали чотирирічні вчительські семінарії, педагогічні класи, жіночі гімназії, жіночі епархіальні училища і жіночий педагогічний інститут в Петербурзі. Учителями середніх начальних закладів призначалися, як правило, особи, що закінчили університети або духовні академії. Право викладати у вищих навчальних закладах надавалося людям з глибокими знаннями і високим рівнем професійної майстерності.

У 1917 р. існувало 58 вчительських інститутів, обсяг загальнонаукових знань в яких був порівняно невеликим, але студенти отримували хорошу, на той час, практичну педагогічну і методичну підготовку. Цьому сприяла обов'язкова педагогічна практика в «зразкових» школах при педагогічних навчальних закладах [9, 348].

Як пише І.Зязюн: «У другій половині ХІХ ст. в Україні створювалася система професійної педагогічної освіти (Київський і Харківський педагогічні інститути, педагогічні підрозділи Ніжинського ліцею князя Безбородько, зокрема Історико-філологічний інститут, Вчительські курси Фребеля в Києві тощо). Відбувалося це паралельно й водночас із створенням педагогічної семінарії при Московському університеті, педагогічної семінарії при Головному Петербургському народному училище, Головного Педагогічного інституту в Петербурзі і т.п. У підготовці вчителя у цей час переважала практика, що свідомо підносилася над теорією. Громадськість плекала ідеал «істинного сина Батьківщини», тому педагог-майстер повинен був володіти розвиненими вміннями збуджувати в учнів інтерес до вивчення наук...» [2, 6].

Однією з основних форм викладання була лекція, що розглядалася як авторський виклад науково-навчальної проблеми. Однак найбільш значимим показником розвитку педагогічної майстерності в системі вищої освіти Росії того часу став пошук нових методів навчання. Наприклад, разом з лекціями в університетах велике місце зайняли семінарії, співбесіди, репетиції. Досить рідкісна і нова в історичних умовах того часу форма репетицій була обов'язковою при організації навчального процесу і зводилася до активного повторення теоретичного матеріалу, викладеного на лекціях. Співбесіди проводилися в «сократичній формі», так само як і репетиції, включалися в розклад занять. Тема співбесіди повідомлялася заздалегідь, а підготовка до неї полягала в розгляді новинок навчальної і наукової літератури, виступах в обговоренні статей з періодичних видань, а також написанням рецензій і рефератів. Співбесіди дозволяли професорам і викладачам складати найбільш повне уявлення про студентів, їх здібності та інтереси, а також сприяли формуванню у самих студентів логічного і творчого мислення. Такі форми організації навчальної роботи дозволяли активізувати самостійну роботу студентів і були досить ефективним засобом перевірки їх знань, професійних умінь та навичок.

Висновки. Отже, аналізуючи проблему підготовки педагогічних кадрів з університетською освітою в дореволюційній Росії, можна зробити висновок, що початком професійної підготовки вчителя-майстра можна вважати момент створення Московського університету.

У ХІХ ст. в університетах Росії відбувався постійний пошук нових, досконаліших форм і методів підготовки фахівців. З початку ХІХ ст. й до 1820 р. в університетах існувала предметна система навчання, яка в середині ХІХ ст. була замінена на предметно-курсому, а потім і курсову, що дозволяло реалізовувати в ході навчального процесу принципи послідовності і системності, а також надавало студентам право вибору вивчення наукових дисциплін. Право працювати в університетах отримували лише випускники педагогічних курсів при університетах. Учителів для гімназій в кінці ХІХ ст.

готували інститути. Середню педагогічну освіту у кінці XIX - на початку XX ст. здобували в учительських семінаріях і педагогічних класах гімназій. У листопаді 1858 р. замість педагогічних інститутів при всіх університетах Російської Імперії почали працювати дворічні педагогічні курси для осіб, які мали вищу освіту та виявили бажання присвятити себе педагогічній діяльності. Університет того часу все більше ставав центром освіти і наукової творчості.

Література

1. Григорьев В.В. Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет существования: историческая записка / В.В. Григорьев. - СПб.: Типография В.Безобразова, 1870. - 432 с.
2. Зязюн І.А. Технологія педагогічної дії у вимірі педагогічної майстерності / І.А.Зязюн // Науковий вісник МДУ імені В.О.Сухомлинського : збірник наукових праць / за ред. В.Д.Будака, О.М.Пехоти. - Випуск 1.36. - Миколаїв : МДУ ім.В.О.Сухомлинського, 2012. - С. 6.
3. История Московского университета. / Ответственный редактор М.Н.Тихомиров. - в 2-х т. - Т.1. - М : МГУ, 1955.-563 с.
4. Курилова Т.Н. Педагогическая подготовка учителя в России: историографический анализ / Т.Н. Курилова // Советская педагогика. - 1991. - № 11. - С. 81 - 86.
5. Кушков Н. Г. Очерки по истории и теории высшего педагогического образования / Н.Г.Кушков - Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1955,-215 с.
6. Московский университет в воспоминаниях современников: Сб. / Сост. Ю. Н. Емельянов - М. : Современник, 1989.-735 с.
7. Пенчко Н.А. Основание Московского университета / Нина Александровна Пенчко - М. : Изд-во моек. гос. ун-та, 1953.- 192 с.
8. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. - М.: Педагогика, 1985. - 496 с.
9. Педагогическая энциклопедия в 4-х т. / Под ред. Каирова И. А., Петрова Ф. Н. - Т. 3. - М. : Советская энциклопедия, 1968. - 880 с.
10. Руднева Т.И.Формирование основ педагогического профессионализма у студентов университета: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Татьяна Ивановна Руднева. - М., 1996.-421 с.
11. Сірополко С. / Сірополко Степан / Історія освіти в Україні. Київ : Наук. Думка, 2001. - 912 с.
12. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании / К. Д. Ушинский - Педагогические сочинения в 6 т.- Т. 1. - М.: Педагогика, 1988. - 566 с.